
Katholiek zicht op wedergeboorte

Dordts spreken over wedergeboorte in een breder theologisch-historisch kader*

W.H.Th. Moehn

Abstract

This article analyzes how sixteenth century Reformed theology explored the theme of regeneration. In line with the traditional catholic treatment of regeneration, a reading of Luther, Calvin, Beza and De Brès suggests that regeneration is closely related to the sacrament of Baptism and the renewal of the Christian life. The *Canons of Dordt* reflects on the 'seed of regeneration', thereby shifting the focus to the beginnings of Gods saving work and reducing the interest in the classical connection of regeneration and Baptism. This essay argues for a renewed reflection on the classical view of regeneration linked to the sacrament of Baptism.

1. Inleiding

Een van de centrale thema's die in de *Dordtse Leerregels (DL)* aan de orde komen is wedergeboorte. Het is God die de bekering werkt in de uitverkorenen. Hij verlicht niet alleen door de Heilige Geest het verstand, maar dringt ook door 'tot in het binnenste van de mens'. Dit werk van de Heilige Geest is 'die wedergeboorte, die vernieuwing, nieuwe schepping, opwekking uit de doden en levendmaking, waarvan zo heerlijk in de Schrift gesproken wordt, die God zonder ons in ons werkt.'¹ De verbinding met de Schrift – waarbij overigens geen bewijsteksten genoemd worden – heeft niet voorkomen dat er heftige discussies gevoerd zijn over de wedergeboorte. Tot op de dag van vandaag leven er – in ieder geval binnen de gereformeerde gezindte – allerlei

* Ik dank Arjan Plaisier, Rinse Reeling Brouwer, Edward van 't Slot en Maarten Wisse voor hun kritiek op een eerdere versie van dit artikel.

1 *DL III/IV, 12, De Nederlandse belijdenisgeschriften in authentieke teksten met inleiding en tekstvergelijkingen*, J.N. Bakhuizen van den Brink red., Amsterdam 1976², 256-257. Zie ook *Die Dordrechter Canones, 1619*, H. Selderhuis red., in: *Reformierte Bekenntnisschriften*, A. Mühling, P. Opitz red., dl. 3/2 (1605-1675), Neukirchen-Vluyn 2015, 87-161. Voor de Nederlandse vertaling van de belijdenisgeschriften is gebruikgemaakt van *Belijdenisgeschriften van de Protestantse Kerk in Nederland*, K. Zwanepol, C.H. van Campenhout red., Heerenveen 2009.

(pastorale) vragen met betrekking tot de wedergeboorte: ‘ben ik wel wedergeboren?’, ‘hoe weet ik dat ik wedergeboren ben?’, ‘hoe verhouden geloof en wedergeboorte zich tot elkaar?’ Verschillende internetfora getuigen van de debatten die niet alleen door ouderen, maar ook door jongeren over dit thema gevoerd worden.² In dit artikel wil ik ingaan op de vraag hoe het begrip wedergeboorte zo’n centrale plaats heeft kunnen krijgen in de gereformeerde theologie, wanneer we in ogeschouw nemen dat aan het begin van de Reformatie er nauwelijks aandacht was voor de wedergeboorte als zelfstandig thema. We richten ons vooral op Luther, Calvijn, Beza en De Brès. Een analyse van de discussies ter synode en de verwerking van de *DL* in later eeuwen moeten we hier buiten beschouwing laten, omdat die de omvang van een artikel ver te buiten zouden gaan.

2. Zestiende-eeuwse stemmen

De aandacht die het begrip wedergeboorte heeft ontvangen tijdens het Concilie van Trente (1545-1563) vormt een goede afspiegeling van de katholieke traditie van de kerk. Maatgevend was een sacramentele opvatting van de wedergeboorte, gebaseerd op Titus 3:5. In het ‘Decretum de iustificatione’ van 13 januari 1547 is vastgelegd: ‘Met deze woorden wordt aangeduid de beschrijving van de rechtvaardiging van de goddelozen: dat zij een overbrenging is van de staat waarin de mens wordt geboren als zoon van de eerste Adam, naar de staat van genade en “aannee onder de zonen” Gods, door de tweede Adam, onze Verlosser Jezus Christus; voorzeker deze overbrenging, kan, bekendgemaakt door het Evangelie, niet zonder het bad van de wedergeboorte of het verlangen daarnaar, zoals geschreven staat: “Wie niet herboren is uit water en de Heilige Geest, kan niet binnengaan in het rijk Gods.”’³ *Regeneratio* behoorde niet tot die thema’s waarover katholieken en protestanten in de 16^e eeuw hartgrondig met elkaar van mening verschilden.

Luther

In het licht van het bovenstaande wekt het geen verbazing dat het begrip wedergeboorte bij Luther geen centrale rol speelt. Alle nadruk valt op de rechtvaardiging van de goddeloze – *sola fide, sola gratia, solo Christo*. Luther

2 Zie o.a. www.refoweb.nl en www.refoforum.nl.

3 *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, H. Denzinger, A. Schönmetzer red., editio XXXVI emendata, Barcinone e.a. 1976, nr. 1524. Nederlandse vertaling: www.rkddocumenten.nl. Cf. F. Nüssel, ‘Wiedergeburt III. Dogmatisch’, in: *TRE* 36, 14-20, aldaar 15: ‘[...] die tridentinische Theologie, die die Wiedergeburt mit der Taufe gleichsetzt und sich ansonsten nicht mit dem Begriff der Wiedergeburt beschäftigt.’

benadrukt op grond van Titus 3:5 dat de doop het bad van de wedergeboorte en vernieuwing is. De doop is een zaligmakend sterven aan de zonde en een opstaan in de genade van God. 'Hier wordt de oude mens, in zonden ontvangen en geboren, verdrongen, en een nieuwe mens gaat uit en staat op, in genade geboren.'⁴ De doop komt pas na dit leven tot voltooiing, omdat in dit leven de zonden altijd parten blijven spelen en proberen de kop op te steken. Het teken van de doop is door de dienaar in de kerk vlug uitgevoerd, maar wat de doop zichtbaar maakt duurt levenslang. Op de jongste dag wordt pas voltooid, wat het uit de doop tillen betekent: 'Daar zullen wij uit de dood, uit de zonden, uit al het kwaad opstaan, rein naar lijf en ziel, en eeuwig leven. Daar worden wij pas echt uit de doop getild, en helemaal opnieuw geboren [*vnd vollkomlich geporn*], en trekken we het echte doopkleed van het onsterfelijke leven in de hemel aan.'⁵ Er is oog voor de voortgang van de wedergeboorte, maar de nadruk ligt op het geloof, waardoor wij om niet gerechtvaardigd worden. Waar het geloof het kinschap schenkt, moeten goede werken tot eer van God volgen.

Calvijn

Reeds in de eerste uitgave van zijn *Institutie* (1536) heeft Calvijn in twee woorden samengevat wat wij door het geloof van Christus ontvangen: 'Wij koesteren geen twijfel, of Christus zal voor ons werkelijk Jezus zijn, dit wil zeggen, Zaligmaker. Geen twijfel ook, of door Hem verkrijgen wij de vergeving van de zonden en de heiligmaking'.⁶ Voor *remissio* en *sanctificatio* zal hij in volgende bewerkingen van dit boek de woorden rechtvaardiging en wedergeboorte gebruiken. Calvijn geeft daarmee een geheel eigen kleur aan de term

4 M. Luther, *Sermon vom heiligen hochwürdigen Sakrament der Taufe* (1519), in: *Martin Luther Deutsch-Deutsche Studienausgabe*, D. Korsch, J. Schilling red., Leipzig 2015, dl. 2, 4. Nederlandse vertaling: W. van Beek, *Eens gegeven, blijft gegeven. De doop in de theologie van Maarten Luther*, Kampen 2008, 17. Zie ook M. Luther, *De captivitate Babylonicae ecclesiae* (1520), in: *Martin Luther, Lateinisch-Deutsche Studienausgabe*, W. Wartenberg (†), M. Beyer red., Leipzig 2009, dl. 3, 272-273.

5 Luther, *Sermon*, 6, Van Beek, a.w., 18.

6 OS I, 69, J. Calvijn, *Institutie 1536. Onderwijs in de christelijke religie*, W. van 't Spijker vert., Houten 2005, 73. De kinderen in Genève leerden al dat vergeving van zonde en vernieuwing van het leven onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn: 'Hij belooft niet alleen ons van de dood te verlossen en ons te herstellen in de genade van God, zijn Vader, door de verdienste van zijn schuldeloosheid, maar ook ons wedergeboren te doen worden door zijn Geest om ons heilig te doen leven', *Genfer Katechismus von 1542*, E. Saxer red., in: *Reformierte Bekenntnisschriften*, H. Faulenbach, E. Busch red., dl. 1/2 (1535-1549), Neukirchen-Vluyn 2006, 279-362, aldaar 313, vr. 126.

wedergeboorte. Van den Brink en Van der Kooi spreken zelfs van ‘een gouden greep’, omdat de wedergeboorte op deze manier niet los van het concrete, christelijke leven gethematiseerd wordt.⁷ Tegelijkertijd laat de eenmaligheid van de metafoor van de geboorte zich niet gemakkelijk verbinden met het duratieve aspect van de levensvernieuwing.

In uiteenzettingen over Calvijns visie op wedergeboorte valt op dat doorgaans alleen *Institutie*, boek III in beeld komt.⁸ De nauwe samenhang tussen wedergeboorte en boetvaardigheid heeft hij in de titel van het derde hoofdstuk verwoord: ‘Onze wedergeboorte door het geloof – de bekering’.⁹ In deze compacte zin legt Calvijn zijn motieven op tafel: het verwijt van rooms-katholieke zijde pareren dat de nadruk op de rechtvaardiging door het geloof alleen zorgeloze mensen zou maken, die zich niet meer bekommeren om de heiliging van hun leven. Bekering bestaat uit twee delen: doding van het vlees en levendmaking van de geest. Voor Calvijn is het evident ‘dat de bekering niet alleen direct op het geloof volgt, maar er ook uit geboren wordt.’¹⁰ Deze bekering valt ons te beurt door de gemeenschap met Christus. ‘Onder bekering versta ik in één woord de wedergeboorte [*Uno ergo verbo poenitentiam interpretor, regenerationem*]. Die heeft geen ander oogmerk dan dat Gods beeld, dat door de overtreding van Adam besmet en nagenoeg geheel verdwenen was, in ons hersteld wordt.’¹¹ De laatste regel in dit citaat is een indicatie dat Calvijn niet pas in *Institutie* III.3 voor het eerst nadenkt over wedergeboorte. Boek II begint met onze zonde en verlorenheid, opdat we beseffen waarom het verlossingswerk van Christus noodzakelijk is. Immers, ‘de vervloekte goddeloosheid heeft zelfs de toppen van de geest van een mens bezet en de hoogmoed is tot in het diepst van zijn hart doorgedrongen.’¹² In dit verband denkt Calvijn na over het vernieuwende werk van Gods Geest. Een totale vernieuwing van het verstand en de wil is noodzakelijk. Wanneer Jezus

7 G. van den Brink, C. van der Kooi, *Christelijke dogmatiek. Een inleiding*, Zoetermeer 2012, 611.

8 Zie o.a. F. Nüssel, ‘Wiedergeburt’, in: *TRE* 36, 15, r. 21-24 en W. Niesel, *Die Theologie Calvins* (Einführung in die evangelische Theologie 6), München 1938², 127: ‘Nachdem wir vernommen haben, daß Christus das eine Gut ist, das wir empfangen, können wir jetzt nach den Gaben fragen, die wir zusammen mit ihm von Gott erhalten [...]: die Rechtfertigung und die Wiedergeburt.’

9 *OS* IV, 55, r. 1: ‘Fide nos regenerari; ubi de poenitentia.’

10 *Inst.* 3.3.1, *OS* IV, 55, r. 16-17; Nederlandse vertaling in: Johannes Calvijn, *Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst*, C.A. de Niet vert., Houten 2009, 1, 578.

11 *Inst.* 3.3.9, *OS* IV, 63, r. 6-14; De Niet, 1, 585.

12 *Inst.* 2.1.9, *OS* III, 238, r. 17-20; De Niet, 1, 253.

in Johannes 3:6 zegt dat de mens wederom geboren moet worden, zegt Hij niet 'dat er een nieuwe geboorte naar het lichaam moet komen. Maar het is ook geen nieuwe geboorte van de ziel als slechts een deel ervan verbeterd wordt; nee, zij moet geheel en al vernieuwd worden.'¹³

Het begin van de bekering is in de wil gelegen. Het zou onvoldoende zijn wanneer God de verzwakte wil slechts zou ondersteunen om de keuze voor het goede na te streven. Elk menselijk aandeel is uitgesloten en 'er wordt een nieuwe wil geschapen, niet in die zin dat er een wil begint te bestaan, maar dat hij van een slechte wil in een goede wil veranderd wordt.'¹⁴ Wedergeboorte is het begin van het geestelijke leven en heeft alles te maken met de vernieuwing van de wil door God. 'Dat goede werk vangt God in ons aan door in ons hart een liefde, een verlangen en een streven naar de gerechtigheid op te wekken, ofwel (om het nog beter te zeggen) door ons hart te buigen, te vormen en te leiden tot de gerechtigheid [*corda nostra flectendo, formando, dirigendo in iustitiam*]. Dit werk voltooit Hij in ons door ons de kracht te geven om te volharden.'¹⁵ In de literatuur wordt erop gewezen dat in de *DL* een verschuiving heeft plaatsgevonden ten opzichte van Calvijn, omdat Calvijn benadrukt dat de mens door het geloof wedergeboren wordt en het geloof niet volgt op de wedergeboorte.¹⁶ Wanneer we echter *Institutie*, boek II bij onze analyse betrekken, wordt duidelijk dat hij ook aandacht heeft voor de wedergeboorte aan het begin van de geloofsweg.

De bewegelijkheid in zijn spreken treedt des te duidelijker aan het licht, wanneer we enkele commentaren bij ons onderzoek betrekken. Wanneer een tekst daartoe aanleiding geeft, kan Calvijn ook beargumenteren dat wedergeboorte aan het geloof voorafgaat. In de commentaar op Johannes 1:12-13

13 *Inst.* 2.3.1, OS III, 272, r. 7-9; De Niet, 1, 287.

14 *Inst.* 2.3.6, OS III, 280, r. 5-6; De Niet, 1, 295. Zie ook F. Wendel, *Calvin. Sources et évolution de sa pensée religieuse* (Études d'histoire et de philosophie religieuses 41), Parijs 1950, 142.

15 *Inst.* 2.3.6, OS III, 279, r. 11-16; De Niet 1, 294. Zie voor Calvijns discussie met A. Pighius over deze woorden J. Calvin, *Defensio sanae et orthodoxae doctrinae de servitute et liberatione humani arbitrii*, COR IV, 3, A.N.S. Lane red., Genève 2008, 284. Zie ook E.-M. Faber, *Symphonie von Gott und Mensch, Die responsorische Struktur von Vermittlung in der Theologie Johannes Calvins*, Neukirchen-Vluyn 1999, 424: 'Nach Calvin (ist) der Wille jenes natürlichen Vermögen des Menschen, welches sich zwar von sich her nicht mehr frei zum Guten entscheiden kann, aber doch das Organ ist, in welchem sich die Wendung zum Guten vollziehen muß.'

16 Zie o.a. A.D.R. Polman, *Onze Nederlandsche Geloofsbelijdenis*, Franeker (z.j.), deel 3, 117-118 en W. Verboom, *Kostbaar belijden. De theologie van de Nederlandse Geloofsbelijdenis met preekschetsen*, Zoetermeer 1999, 239.

keert Calvijn zich tegen de opvatting dat een mens slechts voor de keus gesteld wordt of hij van deze weldaad van God gebruik zal maken of niet. ‘Wanneer het geloof ons wederbaart opdat wij kinderen van God zouden zijn, is het God die ons dit vanuit de hemel ingeeft. Het is dan ook duidelijk en zeker dat de genade van de aanneming ons niet slechts *potentialiter* wordt aangeboden, maar *in actu*.¹⁷ In vers 13 leest Calvijn allereerst dat het geloof niet uit onszelf voortkomt, maar dat het de *vrucht* is van een geestelijke wedergeboorte. Niemand kan immers geloven, tenzij hij uit God geboren is. Toch schijnt de evangelist in omgekeerde volgorde de wedergeboorte vóór het geloof te plaatsen, terwijl zij veel meer een vrucht van het geloof is en daarop volgt. Calvijn ziet hier geen onoverkomelijke tegenstelling, omdat wij enerzijds *door het geloof* het onvergankelijk zaad ontvangen, waardoor wij tot een nieuw en goddelijk leven herboren worden en anderzijds is het geloof reeds een werk van de Heilige Geest en vloeit het geloof uit de wedergeboorte als uit een fontein.

Volgens Calvijn worden wij door het geloof wedergeboren, maar in zijn commentaar op Johannes kan hij de wedergeboorte ook aan het geloof vooraf laten gaan. Dat hij beide visies niet tegen elkaar wil uitspelen, wordt duidelijk in zijn conclusie: ‘Terwijl [*quum*] de Here het geloof inspireert, wederbaart Hij ons op een verborgen en in zekere zin geheime en voor ons onbekende wijze.’¹⁸ Met het geloof echter begiftigd merken we door een levendig gevoel van ons geweten niet alleen de gave der aanneming op, maar ook de nieuwigheid des levens en andere gaven van de Geest. Wanneer immers het geloof Christus aanneemt, brengt het ons in zekere zin in het bezit van al zijn goederen. Het voegwoord *quum* onderstreept de gelijktijdigheid, waarbij bedacht dient te worden dat de wedergeboorte zich naar Calvijns mening niet beperkt tot één moment in het leven van de gelovige. Het is duidelijk dat de wedergeboorte zo in ons begonnen wordt, dat de overblijfsels van de oude mens tot de dood in ons blijven.¹⁹ Deze observatie leert de gelovigen het kruis op te nemen (*Inst.* 3.8) en een oprecht christelijk leven te leiden, waarin de oefening van het eeuwige leven (*Inst.* 3.9) een wezenlijke plaats heeft ontvangen.

17 *Comm. in Ioh.*, Joh. 1:12, COR II, 11/1, 26, r. 14-17.

18 *Comm. in Ioh.*, Joh. 1:13, COR II, 11/1, 29, r. 7-9: ‘Nam quum Dominus fidem inspirat, occulte nos et arcano quodam et incognito nobis modo regignit.’ *Oxford Latin Dictionary*, P.G.W. Glare red., Oxford 2012, I, 514 s.v. cum: ‘introducing a cl. determining the time at, about, or during which the action of the main vb. takes place.’

19 *Comm. in I Ioh.*, 1 Joh. 3:9, COR II, 20, 191: ‘Atqui constat sic inchoari in nobis regenerationem, ut ad mortem usque, veteris hominis reliquiae maneant.’

Beza

Theodorus Beza – vriend, collega en opvolger van Calvijn – heeft in 1559 zijn *Confession de la foy chrestienne* gepubliceerd – een belijdenis die qua omvang meer weg heeft van een dogmatiek dan van een geloofsbelijdenis. De wedergeboorte wordt gethematiseerd in het vierde deel dat gaat over de Heilige Geest. Beza heeft gekozen voor een pastorale benadering. Op verschillende manieren valt Satan de gelovigen aan en probeert hij hen aan het twijfelen te brengen. Een van de verzoeken is dat we het niet waard zijn om gered te worden. In Christus alleen vinden we een heel goed middel om de aanval af te slaan: '[...] zolang we in het geloof blijven, zijn we verenigd met, ingelijfd, geworteld en geënt in Jezus Christus.'²⁰ In artikel 13 gaat Beza nader in op de wedergeboorte. Zij gaat niet aan het geloof vooraf, maar is direct verbonden met het geloof in Christus, want 'als Hij op een geestelijke manier door het geloof in ons woont, dan brengt zijn kracht daar krachten voort en maakt die zichtbaar.' De Schrift gebruikt hiervoor de woorden 'wedergeboorte' en 'heiliging'. Volgens Beza bestaat de wedergeboorte uit drie delen: ten eerste het doden van de zonde, vervolgens het begraven van de oude mens en ten slotte de opstanding van de nieuwe mens. Wedergeboorte is nauw verbonden met de heiliging en de concentratie is op Jezus Christus.²¹ Tegelijkertijd valt op dat nadrukkelijk aandacht wordt gevraagd voor de kenbaarheid van de wedergeboorte en de ervaring van de werkingen. 'Want om deze wedergeboorte te kennen moet men letten op haar vruchten.' Wanneer de mens bevrijd is van de slavernij van de zonde, begint hij door de kracht van Jezus Christus goede vruchten voort te brengen. Beza biedt openingen om gebruik te maken van de zogenaamde *sylogismus practicus*. Verschillende werkingen van de wedergeboorte kunnen gebruikt worden als kenmerken van verkoren zijn.²²

De Brès

In artikel 24 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis springt terstond in het oog dat Guido de Brès de volgorde geloof – wedergeboorte hanteert: 'dit ware geloof, in de mens voortgebracht door het horen van het Woord Gods en

20 E.F.K. Müller red., *Die Bekenntnisschriften der reformierten Kirche*, (Theologisch Studien-Texte 5.1), Waltrop 1999, 391, r. 11-12; Nederlandse vertaling in: *Confessies. Gereformeerde geloofsverantwoording in zestiende-eeuws Europa*, M. te Velde red., Heerenveen 2009, 163.

21 Zie ook C. van Sliedregt, *Calvijns opvolger Theodorus Beza. Zijn verkiezingsleer en zijn belijdenis van de drieënige God* (Kerkhistorische Monografieën 4), Leiden 1996, 183.

22 C. van Sliedregt, *a.w.*, 287: 'Het zijn dan vooral het getuigenis van de Geest in onze en geest en de daarmee verbonden *ervaring* van de wedergeboorte, waaruit wij onfeilbaar concluderen dat wij het geloof hebben' (curs. WM).

door de werking van de Heilige Geest, doet hem wedergeboren worden en maakt tot een nieuwe mens.’ De *Confession de foy* (1561)²³ is niet het eerste geschrift waarin De Brès van zich heeft laten horen. In 1555 treedt hij voor het voetlicht met een boekje getiteld *Le baston de la foy chrestienne* – een thematisch geordende verzameling bijbelteksten en citaten van kerkvaders, waarmee hij zijn gemeenteleden wil toerusten en voorzien van geschikte wapens wanneer zij zich voor de inquisitie dienen te verantwoorden.²⁴ In de eerste uitgave zoeken we tevergeefs naar het woord wedergeboorte. Wanneer De Brès in 1558 de tekst reviseert, voegt hij ook een nieuw hoofdstuk toe over God de Vader. In dit hoofdstuk – dat hoofdzakelijk is opgebouwd uit citaten van bijbelteksten – citeert hij Titus 3:4-5 en 1 Petrus 1:3. In het nieuwe hoofdstuk over de Heilige Geest noemt De Brès in de paragraaf ‘Door de Heilige Geest worden wij wedergeboren en in Hem gedoopt’ twee teksten uit Ezechiël en negen teksten uit het Nieuwe Testament.²⁵ In het daaropvolgende jaar 1559 herzielt De Brès voor de tweede keer zijn boek en voegt hij onder andere een nieuw hoofdstuk toe over de doop. Het boek heeft nu zijn definitieve vorm gekregen en zal niet meer door de auteur gewijzigd worden.

Twee dingen vallen op in het hoofdstuk over de doop. Ten eerste bevat het hoofdstuk slechts één kort citaat van een kerkvader: ‘Augustinus zegt dat de sacramenten in de kerk van Jezus Christus klein in getal, maar groot en uitmuntend in betekenis zijn. Deze sacramenten zijn de doop en het heilig avondmaal.’²⁶ Ten tweede is De Brès opmerkelijk vaak zelf aan het woord. Het geboren worden uit water en Geest, waar Jezus over spreekt met Nicodemus, verbindt hij met de doop: ‘indien iemand niet inwendig gewas-

23 Bakhuizen van den Brink, 60-146 en *Confessio Belgica von 1561*, E. Busch red., in: *Reformierte Bekenntnisschriften 2/1, 1559-1563*, A. Mühling, P. Opitz red., Neukirchen-Vluyn 2009, 319-369.

24 W.H.Th. Moehn ‘Guido de Brès in de kaart gekeken. De bronnen van *Le baston de la foy chrestienne* als bouwstenen voor de reconstructie van zijn theologische bibliotheek’, in: *Godsvrucht in geschiedenis*, E.A. de Boer, H.J. Boiten red., Heerenveen 2015, 296-309 en idem, *Focus op de kerkvaders. Guido de Brès’ (ca. 1522-1567) theologische scholing in de vroegmoderne tijd*, Amsterdam 2016. Zie voor de bibliografische gegevens E.M. Braekman, ‘Les éditions du “Baston de la foy chrestienne”’, *Revue d’Histoire et de Philosophie Religieuses* 56 (1976) 315-345, aldaar 321-323 en 335. We hanteren als afkorting BF, gevolgd door het jaar van uitgave. De tekst van BF65 is beschikbaar via <https://www.e-rara.ch/doi/10.3931/e-rara-5951> (geraadpleegd 26 juni 2018).

25 BF58, 157-158; *Het wapen van het christelijk geloof*, E.W. Karels-Boonzaaijer, A. Schimmel-Boonzaaijer vert., Barneveld 2009, 130-131.

26 BF59, 197 (BF65, 314); *Het wapen*, 206. Augustinus, Epist. 54.1 (ad Ianuarium), CCSL 31, 226, r. 11-15 (PL 33, 200). De Brès heeft het citaat ontleend aan Calvijn, *Inst.* 4.19.3 (Benoît red. 4, 470).

sen is met geestelijk water en niet gezuiverd is door de kracht van de Heilige Geest, dan zal hij nooit de eeuwige gelukzaligheid bereiken.²⁷

In De Brès' beschrijving van Gods reddingsplan uit de verlorenheid zijn geloof en wedergeboorte nauw met elkaar verbonden: 'Hierdoor is de vloek, dood en veroordeling over het gehele menselijke geslacht gekomen, dat in deze verlorenheid gebleven zou zijn, als het God niet behaagd zou hebben [...] om hen, die Hij tot het heil verkoren en voorbestemd heeft, uit deze ellende te trekken en hen te redden zodat zij het eeuwige leven zullen hebben. Hij wederbaart [*lesquels il regenere*] hen in Jezus Christus door het geloof en door de kracht van Zijn Geest en bekleedt hen met Zijn natuur, terwijl hij hen ontdoet van de oude huid van de oude Adam en bevrijdt van de vloek waaraan zij in Adam onderworpen waren.'²⁸ Wat de wedergeboorte doet wordt zichtbaar gemaakt in de doop. De wedergeboorte is niet een moment aan het begin van het geloofsleven, maar omvat de heiliging van het gehele leven:

Dit (nl. de wedergeboorte, WM) wordt ons voorgesteld en onderwezen door de doop. Want dit sacrament is ons bevolen door Jezus Christus als een echt merkteken en een zeker getuigenis om ons te verzekeren van de afwassing van onze gewetens en dat wij zijn gereinigd en gezuiverd van onze vuilheid en smetten door het bloed van Christus en door het levende, geestelijke en hemelse water, dat is de kracht van Zijn Heilige Geest. In ons is dan ook de oude mens uitgedoofd en afgestorven en de nieuwe Geest wordt ons gegeven om ons nieuwe schepselen te maken, om te wandelen in rechtvaardigheid en heiligheid, in een nieuw leven.²⁹

Een van de bewijsteksten die De Brès aanhaalt is Romeinen 6:4, waar gesproken wordt over het wandelen in een nieuw leven.

Wanneer we onze aandacht vervolgens richten op de *Nederlandse Geloofsbelijdenis*, valt als eerste op dat artikel 34 over de doop grote gelijkenis vertoont met de verwoording die we in *Le baston* aantreffen: '[...] evenals het water, waarmee wij overgoten worden en dat bij de besprenkeling op het lichaam van de dopeling zichtbaar is, het vuil van het lichaam afwast, zo bewerkt ook het bloed van Christus hetzelfde binnen in de ziel door de Heilige Geest. Het besprenkelt en zuivert haar van haar zonden en doet ons wedergeboren worden van kinderen des toorns tot kinderen van God.'³⁰ In artikel 24

27 BF59, 197 (BF65, 314-315); *Het wapen*, 206.

28 BF59, 198 (BF65, 315); *Het wapen*, 206-207.

29 BF59, 198 (BF65, 316); *Het wapen*, 207.

30 Bakhuizen van den Brink, 132.

over heiliging en goede werken behandelt De Brès ook de wedergeboorte. Net als Calvijn, die een van De Brès' leermeesters is geweest, spant De Brès zich in om aan te tonen dat de nadruk op de rechtvaardiging van de goddeloze door het geloof, gelovigen niet onverschillig maakt wat betreft een heilig leven tot eer van God: 'Wij geloven dat dit ware geloof, dat in de mens voortgebracht is door het horen van het Woord van God en de werking van de Heilige Geest, hem doet wedergeboren worden en tot een nieuwe mens maakt en hem doet leven in een nieuw leven en bevrijdt van de slavernij van de zonde.' Deze volgorde laat goed uitkomen dat de wedergeboorte een relationeel, organisch gebeuren is, dat voortkomt uit de relatie met Christus.³¹

3. Aandacht voor wedergeboorte tijdens de Synode van Dordrecht

Waar Calvijn en De Brès zich verweerd hebben tegen het verwijt dat de vernieuwing van het leven in het gedrang zou komen wanneer al te zeer de rechtvaardiging *sola gratia* en *sola fide* benadrukt wordt, zien we in de *DL* een verschuiving van de fronten. Arminius heeft genade omschreven als aanrading (*suasio*).³² Daartegenover hebben de opstellers van de *DL* onderstreept dat God 'zonder ons in ons werkt', om ieder menselijk aandeel uit te sluiten. De Heilige Geest werkt niet alleen in op het verstand, maar ook direct op de menselijke wil. De woordkeuze maakt duidelijk dat genade echt genade moet zijn en meer is dan een aanrading van de Heilige Geest. Het lijkt erop dat in de *DL* minder aandacht geschonken wordt aan de sacramentele spreekwijze die we tegenkomen in Titus 3,³³ en er meer aandacht is voor de wedergeboorte aan het begin van de geloofsweg om daarmee Arminius' intellectualisme te bestrijden. Krachtige metaforen worden gebruikt om uit te sluiten dat er op enig vermogen van de mens voortgebouwd zou kunnen worden (art. 12). Even verder, in artikel 16, lijkt het toch dat teruggekomen wordt op deze krachtige uitspraken, opdat het menselijk subject niet al te zeer in het gedrang komt. De genade werkt niet 'als in stokken en blokken.' Ook de wil wordt ingeschakeld, want God vernietigt de wil niet. Hoe diep de zonde ook doorwerkt, de mens is niet opgehouden mens te zijn.³⁴ Deze accenten zijn we

31 Zie Verboom, *Kostbaar belijden*, 253.

32 Zie W.A. den Boer, *Duplex amor Dei. Contextuele karakteristiek van de theologie van Jacobus Arminius (1559-1609)* (Publicaties van het Instituut voor Reformatieonderzoek 1), Apeldoorn 2008, 177.

33 Zie ook *Catechismus van Heidelberg*, vr. en antw. 71 en 73.

34 Zie voor het mensbeeld in de *DL* A. Goudriaan, 'The Synod of Dordt on Arminian Anthropology', in: *Revisiting the Synod of Dordt (1618-1619)* (Brill's Series in Church History 49), A. Goudriaan, F. van Lieburg red., Leiden, Boston 2011, 81-106.

reeds op het spoor gekomen bij onze analyse van boek II van de *Institutie*. Bij alle nadruk op het eenzijdige karakter van de wedergeboorte, hebben de opstellers van de *DL* toch geprobeerd de verantwoordelijkheid van de mens niet helemaal uit te sluiten.³⁵ In artikel 13 komt nadrukkelijk de ervaringsdimensie ter sprake. Hoe genade werkt kan een gelovige nooit volkomen begrijpen, maar zij ‘vinden daarin rust, dat zij weten en gevoelen dat zij door deze genade van God van harte geloven en hun Zaligmaker liefhebben.’ Wanneer we in *DL* III/IV de artikelen overzien waarin de wedergeboorte behandeld wordt, valt op dat de klassieke, katholieke, verbinding van wedergeboorte met de doop vrijwel geheel buiten beeld is gebleven. In artikel 17 wordt alleen in algemene termen gesproken over het gehouden worden ‘onder de oefening van het Woord, van de sacramenten en de kerkelijke tucht.’

4. Slot

We moeten onze lezing van de bronteksten hier afbreken. De twisten aan het begin van de zeventiende eeuw hebben ertoe geleid dat de aandacht verschuift van Titus 3 – met de klassieke verbinding van wedergeboorte en doop – naar een tekst als 1 Petrus 1:23, waar gesproken wordt over ‘opnieuw geboren worden uit onvergankelijk zaad’. In het klassieke spreken over wedergeboorte en doop wordt de *verborgen* werking van de Geest verbonden met het *zichtbare* sacrament. In de vorige eeuw heeft A.A. van Ruler puntig gewezen op deze samenhang: ‘De doop ‘is’ het bad van de wedergeboorte, het geschiedt in en aan mij, staande in de gemeenschap en in de traditie.’³⁶ De vernieuwing van het leven, waartoe God op een verborgen wijze het initiatief neemt, is het waard om – opnieuw – grondig onderzocht te worden.

W.H.Th. Moehn is bijzonder hoogleraar Geschiedenis van het gereformeerd protestantisme vanwege de Gereformeerde Bond aan de Protestantse Theologische Universiteit, vestiging Amsterdam en predikant te Hilversum.

35 Zie voor de discussie over de aard van het geloof in relatie tot de rechtvaardiging ten tijde van de Dordtse synode A. Goudriaan, ‘Justification by Faith and the Early Arminian Controversy’, in: *Scholasticism Reformed. Essays in Honour of Willem J. van Asselt* (Studies in Theology and Religion 14) M. Wisse e.a. red., Leiden, Boston 2010, 155-178.

36 A.A. van Ruler, ‘De wedergeboorte [1961]’, in: *Verzameld werk* deel IV-B. *Christus, de Geest en het heil*, D. van Keulen red., Zoetermeer 2011, 291-300, aldaar 295.